

ванное професiональне образование : м-лы IV Всерос. науч.-практ. конф. : в 2 ч. / науч. ред. П.С. Гончар. – Екатеринбург, 2001.

10. Протасова Н.И. Развитие самопонимания юношей и девушек в процессе профессиональной подготовки будущих учителей : автореф. дисс.... канд. психол. наук / Н.И. Протасова. – М, 1999. – 24 с.

11. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. : Прогресс, 1998.

12. Damon, W. The Development of Self-Understanding from Infancy through Adolescence / Damon W., Hart D // Child Development. – 1982. – V. 53. – No. 4.

УДК 159.316.9

ПРАБАТЬКІВСТВО: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Васильченко О.М.

У статті здійснено аналіз вивчення прабатьківства у зарубіжній та вітчизняній літературі. Поставлена проблема необхідності системного вивчення прабатьківства у психології. Окреслено основні напрямки дослідження прабатьківства.

Ключові слова: прабатьківство, батьківство, особистісна зрілість, віковий період.

В статье осуществлен анализ изучения прародительства в зарубежной и отечественной литературе. Поставлена проблема необходимости системного изучения прародительства в психологии. Определены основные направления исследования прародительства.

Ключевые слова: прародительство, отцовство, личностная зрелость, возрастной период.

The article is devoted to the analysis of the study of the proto-parenthood in foreign and Ukrainian literature. The problem of necessity of a systematic study of proto-parenthood in psychology. Defines the main directions of research proto-parenthood.

Key words: proto-parenthood, paternity, personal maturity, the age period.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження прабатьківства обумовлена, з одного боку, значенням дідусів і бабусь у вихованні молодшого покоління, а з іншого – вкрай слабкою розробленістю цієї проблеми в науковій літературі. Зазначимо, що проблематика батьківства набагато краще досліджена в спеціальній літературі, ніж

прабатьківства. У тих нечисленних роботах, що з'являються останнім часом, викладений досить поверховий погляд на ролі прабатьків, який часто ґрунтується на буденних уявленнях. При цьому багато питань навіть не артикульовані, наприклад, у чому полягає роль прабатька й наскільки важлива вона для людини; як відбувається поєднання ролей прабатька й батька.

Мета статті – проаналізувати підходи до вивчення прабатьківства в науковій літературі та намітити напрямки дослідження прабатьківства у психології.

Огляд літератури. Вивчення прабатьківства в психології та соціології почалося зі спроб класифікувати стилі прабатьківської взаємодії. Одна з перших класифікацій прабатьківства (1964) заснована на особливостях взаємодії бабусь і дідусів з онуками. Було виділено три стилі взаємодії прабатьків з онуками: формальний (formal) стиль – наслідування прийнятним у суспільстві рольовим моделям взаємодії з онуками; грайливий (fun-seeking) стиль – приятельські стосунки з онуками, взаємодія, найчастіше, відбувається у спільних розвагах; відсторонений (distant-figure) стиль – контакти між прабатьками й онуками відбуваються рідко, в основному з певних приводів – дні народження, свята, похорони [1].

Американська дослідниця Дж. Робертсон (1977), вивчивши рольові уявлення 125 бабусь, запропонувала альтернативну типологію. Зіставивши соціальні й особистісні норми жінок, авторка виділила чотири типи бабусь: "пропорційні" – мають чіткі уявлення про власні бажання й соціальні очікування щодо виконання ролі бабусі; високий ступінь залученості у проблеми своїх онуків; піклуються і балують онуків; "далекі" – відособлені від онуків, мають низькі очікування від виконання ролі бабусі; "символічні" – перш за все спираються на нормативні й моральні аспекти й усталені еталони при виконанні роль бабусі; "індивідуальні" – бабусі наполягають на персональних, особистісних, аспектах поведінки [20].

А.Дж. Черлін і Ф.К. Ферстенберг запропонували багатокритеріальну основу типологізації і виділили п'ять типів прабатьківського ставлення до онуків: "відсторонений" й "пасивний" – безініціативні і дуже рідко взаємодіють із онуками; прабатьки відстороненого типу найчастіше проживають окремо; "підтримуючий" – ділять турботи й повсякденні обов'язки з дітьми й онуками; "авторитетний" – частково переймають на себе батьківські функції (підтримка дисципліни, спрямування поведінки дитини в потрібне русло, обговорення проблем), онуки часто звертаються до них за порадою; "впливовий" – поєднують низку якостей "авторитетних" і "підтримуючих", вони – берегині сімейної муд-

рості, до них звертаються за порадою й підтримкою при прийнятті важких рішень [17].

О.Б. Сінельников зазначає, що найбільшого поширення в американській психології й соціології одержала наступна класифікація прабатьків: "компаньйони", "віддалені" та "залучені" [5].

Прабатьки-"компаньйони" (companionate grandparents) – живуть поблизу онуків (або разом із ними) і часто відвідують їх, беруть на себе відповідальність за дітей, коли батьки тимчасово відсутні, але неохоче погоджуються виконувати дисциплінарні й владні батьківські функції, воліючи бути старшими друзями, разом відвідувати місця відпочинку, розповідати історії з минулого й підтримувати наступність у сімейних стосунках. Більшість американських прабатьків належить саме до цієї категорії.

"Віддалені" (remote grandparents) – живуть на значній відстані від онуків, що утрудняє регулярні зустрічі. Спілкування, як правило, обмежується частими телефонними розмовами, листуванням. Деякі з дідусів і бабусь живуть неподалік від одного зі своїх дітей і його сім'ї й підтримують із нею тісні стосунки, а з іншими ж дітьми й онуками, що живуть далеко, контакти не настільки тісні.

"Залучені" прабатьки (involved grandparents) – залучені в повсякденне життя молодшого покоління, виконують багато батьківських ролей. Зазвичай вони замінюють відсутніх матір і батька, які надмірно зайняті на роботі, щодня допомагають хворим або підтримують розлучених, нужденних у допомозі. О.Б. Сінельников вважає, що така класифікація є справедливою й для Росії.

М. Тишкова вивчала здатність дітей у віці 6-17 років до розуміння потреб інших людей, схильність до просоціальної поведінки, здатність до кооперації, а також прийняття й дотримання дітьми соціальних норм. Один із висновків, зроблених авторкою: онуки вважають, що прабатьки впливають на них різними способами – надають підтримку й турботу та інформацію про світ; вони є об'єктами для наслідування, джерелом ідей і роздумів про людське життя [23].

У дослідженні бельгійських учених В. Ренста, К. Вершуерена й А. Маркоена був зафіксований факт чіткого закріплення й розподілу ролей дідусів і бабусь в уявленнях онуків. Дідусь сприймається онуками як постачальник інформації про світ, історію, як дорослий, з яким можна розмовляти на багато тем, що може дати пораду, а бабуся як дорослий, що висловлює турботу, любов, прихильність, і, за необхідності, може замінити матір [25].

Група іспанських дослідників досліджувала особливості сприйняття онуками бабусь і дідусів (дітей просили описати профіль улюбле-

ного прабадька). Улюбленим прабадьком виявилися бабусі, особливо з боку матері. Перевагу діти віддають бабусям, суворим і ласкавим одночасно, які проживають близько й мають з ними часті контакти, бабусям з демократичними принципами (віком 60-70 років). Автори зробили висновок, що зі збільшенням частоти контактів прабадьків і онуків їхні стосунки стають ближчими, характеризуються любов'ю, турботою, замилуванням, задоволенням [18].

М. Єрмалаєва наводить дослідження В.Л. Бенгстона, що припустив, що в дідусів і бабусь існують чотири важливі, іноді чисто символічні ролі, що мають різну мотиваційну спрямованість: присутність – обумовлена прагненнями бабусі й дідуса створити спокійну обстановку, особливо за наявності погрози розпаду родини або зовнішньої катастрофи; стабільна "національна гвардія" – прагнуть брати активну участь у житті родини й турбуються про підростаюче покоління; арбітраж – прагнуть зберегти сімейні цінності, підтримувати непорушність родини, допомагають зберігати зв'язок між поколіннями; збереження сімейної історії – підтримують наступність між поколіннями й передають онуками сімейну спадщину й традиції [4].

Вік онуків і вік прабадьків є істотним фактором суб'єктивного благополуччя прабадьків. З іншого боку, співвідношення віку впливає на стиль взаємодії з онуками [14, 15, 16].

Велика кількість досліджень за кордоном (особливо в США) присвячена виконанню прабадьками батьківських обов'язків стосовно своїх онуків (grandparent caregivers, off-time grandparents), включаючи випадки офіційного опікунства (custodial grandparents). Батьківство "через покоління" (skipped-generation parenting) більшістю авторів розглядається як порушення функціонування сімейної системи [17].

Е.М. Хейвуд відзначає, що "опікунські" бабуся й дідусь досить докладно описані в літературі – демографічний склад, економічний статус, етнічність; їх соціальні, економічні, культурні, політичні, фінансові, фізичні, емоційні проблеми. Дослідниця вважає, що проблеми прабадьків-опікунів ретельно ідентифіковані, але вкрай слабо досліджені шляхи їх вирішення. Е.М. Хейвуд показує, що проблема прабадьків-опікунів тільки недавно стала предметом систематичних дослідження, при цьому більша частина з них заснована на малих вибірках, у окремих регіонах. Тому результати їх не можуть бути узагальнені. Авторка також відзначає значний ріст чисельності прабадьків опікунів (з 1980 по 1990 на 44% збільшилася поширеність домашніх господарств, главою яких є прабадьки) [17].

Р.С. Вудворт виділяє в Сполучених Штатах два типи домашніх господарств, які очолюють прабадьки: ті, у яких представлені три покоління

(у повному складі або хоча б один з батьків або прабатьків) – 2,4 мільйона дітей; ті, в яких тільки два покоління, бабуся, дідусь (або один з прабатьків) і онуки – 1,35 мільйона дітей. Таку кількість він вважає заниженою, тому що деякі прабатьки можуть не визнавати фактичну відсутність батьків. Р.С. Вудворт вважає, що кількість таких родин буде зростати й надалі [26].

Н.М. Пінсон-Мілбарн зі співавторами вважає, що взяття на себе прабатьками батьківської ролі спотворює їхню часову перспективу й ставить перед ними безліч проблем, включаючи побоювання, що їхні онуки повторять помилки їхніх дітей, ставши "асоціальними" або "дисфункціональними" особистостями. Прабатьки-опікуни мають емоційні порушення, депресії; вони менш задоволені своєю "батьківською" роллю, страждають від соціальної ізоляції [19].

К.М. Рое, М. Мінклер, Р. Барнел вважають, що замість того щоб зосередитися на рішенні завдань віку – завершенні кар'єри, адаптації до статусу пенсіонера, організації повноцінного активного дозвілля, прабатьки психологічно рухаються назад [18].

На думку Дж. М.Ехле й Х.Д. Дей, емоційне благополуччя прабатьків страждає через стрес, пов'язаний із вихованням онуків. Джерелом стресу є не сам факт необхідності виконувати батьківські функції стосовно онуків, а й причини, які до цього призвели: втрата дорослої дитини, незалежно від того, вона загинула чи потрапила у в'язницю або страждає від залежності; втрата особистої свободи; втрата (часткова або повна) референтної групи, своїх друзів-однолітків, зайнятих вирішенням зовсім інших завдань. Вони одночасно намагаються зрозуміти, що в їхньому вихованні було "не так" і привело дітей до асоціального способу життя, й що вони повинні зробити, щоб уберегти онуків від того пороку, жертвою якого стали його батьки [11].

Ще однією причиною стресу прабатьків-опікунів Дж.М. Ехле й Х.Д. Дей вважають конфлікт (напружені стосунки) з іншим дорослим дитям, які можуть розцінювати ситуацію як несправедливу – вони теж не відмовилися б одержувати більше допомоги у вихованні своїх дітей. Іноді також виникають ревності між онуками [11].

У більш пізніх дослідженнях була підкреслена важливість для подолання стресів прабатьків наявності шлюбного партнера, розподіл з ним відповідальності й обов'язків із виховання; доступність допомоги від інших родичів; підтримка й прийняття найближчого соціального оточення [12; 22].

Багато дослідників відзначає і позитивні зміни, що відбуваються з прабатьками-опікунами. Досвід виховання онуків допомагає їм усвідомити свої позитивні якості, одержати унікальні знання й уміння, сформувати цінності й цілі, пов'язані з онуками.

Г.Ф. Рейнольдс, Д.В. Райт, Б. Білл відзначають, що бабусі- й дідусі-опікуни – найбільш швидко зростаюча група бабусь і дідусів в Америці. Вони виділяють низку причин, чому багато прабатьків беруть на себе основну турботу про своїх онуків: підліткова вагітність, що закінчилася пологами, емоційні проблеми й розлучення батьків; повторний шлюб; смерть батька (батьків), ВІЧ/СНІД, наркоманія, позбавлення волі батьків, жорстоке ставлення батьків до дітей або відсутність з їх боку турботи, некомпетентність батьків [13].

Прийняття прабатьками батьківської ролі, засноване на домовленостях з дітьми, розуміється ними, як допомога у тимчасових несприятливих умовах в житті їхнього онука з перспективою возз'єднання сім'ї й повернення онука до його батьків. Такі бабусі й дідусі почуваються здатними контролювати своє життя й життя сім'ї, змінюючи його на краще. У разі ж неминучого прийняття батьківської ролі (наприклад, нещасний випадок з вини батьків), стрес прабатьків різко зростає.

Н.М. Пінсон-Мілбарн, Е.С. Фабіан, Л. Симон-Русенович, К.А. Крач, Ю. Тейчмен і Р. Зив, указують, що особливі зв'язки між прабатьками й онуками шкільного віку позитивно впливають на обох, оскільки відповідають потребам бабусі й дідуся в активності, дозволяють їм почуватися корисними й необхідними, а дитина одержує необхідний комфорт і благополуччя; деякі бабусі й дідусі відчують почуття гордості і задоволення, навчаючи своїх онуків сімейних цінностей і традицій [19; 22; 23].

Порівняння груп бабусь, що виховують онуків як законні опікуни (public grandmother caregivers) і без юридичного оформлення свого статусу (private grandmother caregiver) показало, що бабусі – офіційні опікуни сприймають своїх онуків, як більше проблемних, відзначають у них більше число проблем у поведінці й навчанні, що може бути пов'язане з їх негативним життєвим досвідом [12].

У пострадянській науковій літературі також, як і в зарубіжній, дослідження прабатьківства починалися зі спроб типологізації. Прабатьківство стає об'єктом психологічних досліджень (праці В. Альперович, А.Я. Варга, М.В. Єрмолаєвої, О.В. Краснової, Л.Г. Лідерса, А.С. Співаковської, Т.Н. Тихомирової, Д.В. Ушакова, І.В. Шаповаленко, Л.Б. Шнейдера, Е.Г. Ейдемільера, В.В. Юстицькіса та інших). Результатом стало виділення різних типів поведінки й позицій прабатьків, сімейних ролей, вплив прабатьків на розвиток онуків та ін. Інтерес до прабатьківства пов'язаний, насамперед, з тим, що феномен "прабатьківство" поєднує три області психологічних знань – психологія сім'ї, соціальної психології та соціальної психології старіння.

А.С. Співаковська виділяє два типи бабусь, які не змогли вдало сполучати роль бабусі з іншими: бабуся-жертва – сприймає роль ба-

бусі як центральну для себе, звалює на свої плечі вантаж господарсько-побутових і виховних турбот, відмовляється від професійної діяльності, обмежує дружні контакти й дозвілля; бабуся-суперниця, на перший погляд, більш раціонально сполучає свої різноманітні обов'язки, продовжує працювати, присвячуючи онукам вихідні й відпустку. Неусвідомлена тенденція її прабатьківства полягає в суперництві з донькою або невісткою (бути кращою, більш успішною "магір'ю" онукові [6].

У працях Е.Г. Ейдемільлера й В.В. Юстицькіса розглядається патологізуюче сімейне спадкування, характерне для дисфункціональних сімей. Автори відзначають, що батьків і їхніх дорослих дітей і онуків можуть пов'язувати складні й суперечливі відносини, що нерідко визначають психологічний клімат у родині. Так, наприклад, однобічне домінування в сім'ї матері, а тим більше бабусі по материнській лінії стає фактором підвищення ймовірності невротичних порушень у дітей [10].

Т.Н. Тихомирова і Д.В. Ушаков, здійснивши порівняльний аналіз спілкування прабатьків і батьків з дітьми, висунули припущення про те, що діти, у вихованні яких більшу роль відіграють бабусі, істотно перевершують дітей у розвитку творчих здібностей, ніж ті, чийм вихованням займаються тільки батьки [8].

Одним із перших емпіричних досліджень прабатьківства в пострадянській психології є дослідження внеску бабусь у життя сім'ї дітей і особливостей їх взаємин із онуками, проведене під керівництвом О.В. Краснової. У цьому дослідженні здійснена спроба виділити стадії прабатьківства, які, на думку авторки, правильніше виділяти не за віком бабусь, а за віком онуків. Проведене дослідження дозволило виділити етапи прабатьківства й описати динаміку сімейного життя жінок похилого віку на різних стадіях життєвого циклу. Було виділено три етапи прабатьківства: "молода бабуся" (онуки до 10 років), "стара бабуся" (онук старше 10-11 років), "жінка похилого віку", "стара жінка" (онуки старше 18 років) та три основних типи бабусь: "формальна" ("звичайна"), "активна" ("захоплена"), "далека" ("відсторонена", "символічна") [3].

О.В. Краснова робить висновок, що етапи прабатьківства залежать від віку онуків, соціального статусу жінок й стану їхнього здоров'я; внесок старшого покоління в сімейне життя й спектр ролей залежать не тільки від віку, освіти, умов проживання літньої людини й видів сімейних зв'язків, але також від соціальних і особистісних норм, від суспільних потреб і очікувань. У ході подальшого дослідження було виділено три типи поведінки бабусь – формальний тип, активний тип, далекий тип. Як відзначає сама О.В. Краснова, розглянуті етапи "прабатьківства" і типи бабусь засновані на формальних аспектах сімейного життя (частота контактів, умови проживання), а такі якісні показни-

ки взаємодії бабусь і онуків, як задоволеність життям, афективні компоненти сімейного життя, рівень згуртованості між членами родини, досліджені не були [2; 3].

Т.Ф. Сулова вивчала особливості взаємин бабусь із онуками молодшого шкільного й підліткового віку. Дослідження було проведене з застосуванням суто психологічного інструментарію. Порівняльний аналіз рівня психологічної близькості в досліджуваних групах показав, що бабусі молодших школярів більш близькі зі своїми онуками, вони краще, ніж бабусі підлітків, розуміють емоційний стан дитини, потреби й причини вчинків дитини, частіше асоціюють онуків зі своїм майбутнім, із продовженням роду, із прагненням "залишити щось після себе на землі", ніж бабусі підлітків. Однак бабусі підлітків краще розуміють особливості розвитку онуків, їхню культуру й поведінку, частіше йдуть на поступки, частіше виконують роль посередника в конфліктних ситуаціях. Бабусі обох груп прагнуть будувати свої стосунки з онуками на основі любові й прийняття [7].

К.І. Артамонова зазначає, що набуття нової внутрісімейної ролі (ролі бабусі або дідуся) супроводжується істотною перебудовою сформованої ієрархії сімейних стосунків. Для людини постає проблема нової соціальної ролі з уже опанованими, які можуть суперечити одна одній: освоєння прабатьківського статусу вимагає вироблення нової внутрішньої особистісної позиції. Оптимальна готовність бабусь і дідухів полягає в усвідомленні ними своєї власної особливої ролі [4].

Висновки. Проведений аналіз досліджень у зарубіжній і пострадянській науці дозволяє зробити такі висновки.

Дослідження прабатьківства є фрагментарними, позбавленими системності. Найбільш вивченими є проблеми типології прабатьківства і проблеми прабатьків-опікунів, більшість досліджень здійснена на вибірках жінок (бабусі), а чоловіка, найчастіше, лишаються поза увагою.

З урахуванням викладеного, спробуємо окреслити основні напрямки дослідження прабатьківства:

- аналіз зарубіжних досліджень прабатьківства;
- дослідження історичного ракурсу проблеми прабатьківства;
- вивчення соціокультурної обумовленості прабатьківства;
- дослідження впливу батьківства на розвиток особистості самих прабатьків;
- дослідження соціально-психологічні факторів й умови формування прабатьківства;
- вивчення образів прабатьків у масовій свідомості, у літературі, у засобах масової інформації та структурі самосвідомості особистості;

- вивчення образів прабатьківства у структурі самосвідомості особистості;
 - вивчення гендерної специфічності прабатьківства;
 - дослідження поєднання батьківських і прабатьківських ролей;
 - вивчення впливу емоційних і психологічних характеристик прабатьків (бабусь та дідусів) та стилю їх виховання на особистість дитини (онука);
 - аналіз трансформаційних процесів прабатьківства, специфіка прабатьківства в умова, що змінюються;
 - аналіз різних типів прабатьківства (традиційне, модернове, постмодернове).
- Результатом комплексного вивчення прабатьківства має стати:
- психологічне визначення прабатьківства;
 - розробка концептуальної моделі прабатьківства як психологічного феномену;
 - розробка структурної моделі прабатьківства як інтегрального психологічного утворення особистості;
 - розробка функціональної моделі прабатьківства як інтегрального психологічного утворення особистості;
 - побудова багатокритеріальної типології прабатьківства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арчакова Т.О. Родительство после родительства: бабушки, взявшие на себя воспитание внуков / Т.О. Арчакова [Электронный ресурс]. Режим доступа : Электронный сборник статей PsyJournals. 2009. N1. URL: <http://psyjournals.ru/issues> (дата обращения: чч.мм.гггг) (null).
2. Краснова О.В. Пожилые женщины в семье в условиях большого города / О.В. Краснова // Психология зрелости и старения. – 1999. – № 3. – С. 41-69.
3. Краснова О.В. Стереотипы пожилых и отношение к ним / О.В. Краснова // Психология зрелости и старения. – 1998. – Весна (№ 1). – С. 10-18.
4. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.И. Артамонова, Е.В. Екжанова, Е.В. Зырянова и др. ; под. ред. Е.Г. Силяевой. – М. : Издательский центр "Академия", 2002. – 192 с.
5. Синельников А.Б. Отношения между поколениями в американских и российских семьях / А.Б. Синельников, Д.Ф. Децневр // Семья на пороге третьего тысячелетия. – М. : Ин-т социологии РАН, 1995. – С. 108-128.

6. Спиваковская А.С. Психотерапия: Игра, детство, семья. – Том 2 / А.С. Спиваковская. – М. : Апрель-Пресс ; ЭКСМО-Пресс, 2000. – 464 с.

7. Сулова Т.Ф. Специфика взаимоотношения прародителей и внуков / Т.Ф. Сулова // От теории к практике преподавания и консультирования : сб. научных и научно-методических статей / под ред. Е.А. Петровой. – М. : РИЦ АИМ, 2011.

8. Тихомирова Т.Н. Воспитание креативности у младших школьников / Т.Н. Тихомирова, Д.В. Ушаков // Семейная психология и семейная терапия. – М., 1997.

9. Шаповаленко И.В. Прародители (бабушки и дедушки) в системе семейных отношений / И.В. Шаповаленко // Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / под ред. Е. Г. Силяевой. – [4-е изд.]. – М. : Академия, 2006. – С. 108-120.

10. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – [3-е изд.]. – СПб. : Питер, 2001. – 656 с.

11. Ehrle, G.M., & Day, H.D. (1994). Adjustment and family functioning of grandmothers rearing their grandchildren. *Contemporary Family Therapy*, 16, 67-82.

12. Fuller-Thompson, E., Minkler, M., Driver, D. (1997, June). Profile of grandparents raising grandchildren in the United States. *Gerontologist*, 37(3), 406-411.

13. Reynolds, G.P., Wright, J.V., Beale, B. The roles of grandparents in educating today's children // *Journal of Instructional Psychology* / Dec, 2003 http://findarticles.com/p/articles/mi_m0FCG/is_4_30/ai_112686167/

14. Giarrusso, R., & Silverstein. M. (1996). Family complexity and the grandparent role [Electronic version]. *Generations*, 20(1), 17-24.

15. Gourdon, V. (1999). Are grandparents really absent from the family tradition? Forbears in the region of Vernon (France) around 1800 [Electronic version]. *History of the Family*, 4, 77 J.V. 94.

16. Gratton, B., & Haber, C. (1996). Three phases in the history of American grandparents: Authority, burden, companion [Electronic version]. *Generations*, 20(1), 7 J.V. 13.

17. Heywood, E. McC. Custodial Grandparents and Their Grandchildren. *The Family Journal: COUNSELING AND THERAPY FOR COUPLES AND FAMILIES* / October 1999. C.368 – 372 <http://tfj.sagepub.com/cgi/content/abstract/7/4/367>

18. Paz Viguier, Juan Carlos Melendez, Sandra Valencia, V Jose Cantero, Esperanza Navarro. Grandparent-Grandchild Relationships from the Childrens Perspective: Shared Activities and Socialization Styles // *The Spanish Journal of Psychology*. – 2010. – Vol.13. – No 2. – P. 708-717.

19. Pinson-Millburn, N. M., Fabian, E. S., Schlossberg, N. K., & Pyle, M. (1996). Grandparents raising grandchildren. *Journal of Counseling & Development*, 74, 548-554.

20. Robertson, J.F. (1995). Grandparenting in an era of rapid change. In R. Bleiszner & V.H. Bedford (Eds.), *Handbook of aging and the family* (pp. 243-260). Westport, CT: Greenwood Press.

21. Roe, K.M., Minkler, M., & Barnwell, R. (1994). The assumption of care-giving: Grandmothers raising the children of the crack cocaine epidemic. *Qualitative Health Research*, 4, 281-303.

22. Simon-Rusinowitz, L., & Krach, C.A. (1996). Grandparents in the workplace: The effects of economic and labor trends [Electronic version]. *Generations*, 20(1), 41-45.

23. Teichman, Y., & Ziv, R. (1998). Grandparents' and parents' views about their family and children's adjustment to kindergarten [Electronic version]. *Educational Gerontology*, 24, 115-129.

24. Tyszkowa, M. Grandparents and grandchildren: An often neglected relationship between significant others // *Journal of Counseling and Development*. – 1991. – P. 289-290.

25. Van Ranst N., Verschuere K., и Marcoen A. The meaning of grandparents as view by adolescent grandchildren: An empirical study in Belgium // *International Journal of Aging and Human Development*. – 41(4), 1995. – P. 311-324.

26. Woodworth, R.S. (1996). You're not alone you're one in a million. *Child Welfare*, 75, 619-635.

УДК 159.923.2

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ САМОСТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

Вільдгрубе С.О.

Стаття присвячена теоретичному й емпіричному дослідженню самоставлення, наявності зв'язку між модальностями самоставлення підлітків які перебувають в умовах соціальної депривації. Розглядається проблема відображення соціальної ситуації на структурі самоставлення, складність побудови самоставлення, рівень вираженості самоставлення і його окремих модальностей.

Ключові слова: особистість, самоставлення, підлітки, модальність, соціальна ситуація, депривація.